

नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइको सान्दर्भिकता

<https://doi.org/10.3126/tej.v12i1.64895>

विदुर बानियाँ

शिक्षण सहायक, गोरखा क्याम्पस, गोरखा ।
baniyabidur139@gmail.com

Article History

Received	Revised	Accepted
20 th December, 2023	30 th December, 2023	2 nd January, 2024

सार

खुला शिक्षाको इतिहास लामो भएता पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सन्दर्भ वर्तमान समयमा बढि भएको पाइन्छ । नेपालमा खुला शिक्षाको सान्दर्भिकता के कस्तो रहेको छ त भन्ने सन्दर्भमा यस अनुसन्धानात्मक लेखलाई तयार पारिएको छ । खुला तथा दूर सिकाइ औपचारिक शिक्षाको रूपमा पनि कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ भने यसलाई वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिको रूपमा पनि अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा खुला तथा दूर शिक्षाको विश्व तथा नेपालको परिवेश अन्तर्गत यसको सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक पक्षलाई समावेश गरिएको छ । खुला तथा दूर शिक्षाको सान्दर्भिकता तथा यसका समस्या सहित समाधानका उपायहरु पहिचान गर्ने कुरालाई यस लेखमा उद्देश्य अन्तर्गत राखिएको छ । भिगोत्स्कीको सामाजिक निर्माणवादलाई आधार मानि तयार पारिएको यस अनुसन्धानात्मक लेखमा अनुभवजन्य साहित्य समिक्षा पनि गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा आधारित यस अध्ययन कार्यमा काठमाडौं जिल्लाका खुला तथा दूर सिकाइ सञ्चालन गर्ने विश्वविद्यालय क्याम्पस किर्तिपुर तथा महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचललाई अध्ययनको क्षेत्रका रूपमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छानिएको छ भने सम्बन्धित शिक्षण संस्थामा अध्ययनरत विद्यार्थी तथा अध्यापनरत शिक्षकहरुलाई नमूना छनोटका रूपमा लिइएको छ । खुला तथा दूर शिक्षाको वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा यसलाई परम्परागत रूपमा औपचारिक शिक्षाको विकल्पका रूपमा मात्र प्रयोगमा ल्याउनु भन्दा पनि औपचारिक शिक्षाको एउटा माध्यमको रूपमा अवलम्बन गर्ने र यसको प्रभावकारीतामा देखिएका समस्या जस्तै आर्थिक, भौगोलिक, प्रशासनिक तथा प्राविधिक पक्षहरुलाई कलेज प्रशासन तथा शिक्षक एवम् विद्यार्थीहरुले आ-आफ्नो स्थानबाट समाधान गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका साथै यसको प्रभावकारीताका लागि नीतिगत तथा व्यवहारिक दुवै पक्षको सहज कार्यान्वयनका लागि पनि सम्बन्धित नियकायले पहल गुर्नपर्ने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : खुला तथा दूर सिकाइ, मोड्यूल, टिम्स, सम्पर्क कक्षा, भर्चुअल कक्षा ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षा मानव अधिकार हो । नेपालको संविधान २०७२ ले पनि मौलिक हक अन्तरगत आधारभूत तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा लिन पाउने र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुनेछ भन्ने वैधानिक प्रावधान र राखेको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । माध्यमित तहसम्मको शैक्षिक दायित्व राज्यको नै हुनुपर्दछ । उच्च शिक्षालाई व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारका रूपमा लिन सकिँदैन किनभने उच्च शिक्षा सक्षम तथा छानिएका व्यक्तिहरुलाई मात्र प्रदान गरिने शिक्षा हो र यो व्यवसायमुखि शिक्षा हो । उच्च शिक्षा लिनका लागि इच्छुक व्यक्तिहरु देशमा धेरै हुन सक्छन् तर आफ्नो काम, व्यवसाय तथा व्यस्तताको कारणले उनिहरु औपचारिक उच्च शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएका हुन्छन् । यसरी उच्च शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएका तर शिक्षा लिन इच्छुक व्यक्तिहरुलाई लक्षित गरि प्रदान गरिने शिक्षालाई खुला तथा दूर सिकाइ भनिन्छ (भट्टराई, २०७४) । व्यक्तिलाई वर्तमान समयमा

आधारभूत तथा माध्यमिक तहको शिक्षाले केवल साक्षरमात्र बनाउन सक्छ, भने उसको पेशागत सक्षमताका लागि उच्च शिक्षा आवश्यक पर्ने गर्दछ ।

विश्वमा एकै प्रकारको शिक्षा सबैलाई हुनुपर्छ, जुनसुकै उमेर र स्तरका मानिसले पनि औपचारिक शिक्षामा प्रवेश पाउनुपर्छ भन्ने नियम कतै पाईदैन । त्यसैले परिवेश अनुसार विश्वका विभिन्न देशहरूमा उच्च शिक्षाका प्रावधानहरू आ आफ्नै किसिमका रहेको पाइन्छ । सबैको अनिवार्यताको सन्दर्भमा खुल्ला शिक्षा तथा दूर सिकाइलाई लिनु हुँदैन । समाजमा परम्परागत सिकाइ पद्धतिले मात्र सबैलाई समेट्न नसकेको वा त्यो पर्याप्त नभएको कारणले शैक्षिक अवसरहरूमा समानता हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण सहित खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिको विकास भएको हो (कार्की, २०५४) । शिक्षामा प्रजातान्त्रीकरण हुनुपर्छ र शिक्षा सबैले सहज रूपमा लिन पाउनु पर्छ भन्ने सन्दर्भमा औपचारिक शिक्षाको विकल्पमा विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न किसिमका शैक्षिक कार्यक्रमहरू देखा परेको पाइन्छ । समाजमा मानिस सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पारिवारिक, भौगोलिक विभिन्न कारणले औपचारिक शिक्षा लिनबाट बञ्चित हुन सक्छ । यसै गरि व्यक्ति समाजका विभिन्न वर्ग र समुदायका मानिसहरूको कारणले पनि औपचारिक किसिमको उच्च शिक्षा लिनबाट बञ्चित भएको हुन्छ । त्यसैले विभिन्न कारणबाट उच्च शिक्षा लिन नपाएका व्यक्तिहरूलाई लक्षित समूह बनाई उनिहरूको आफ्नो समय, अवस्था, इच्छा र आवश्यकताअनुसार सहभागि भई उच्च शिक्षा प्राप्त गर्न सक्नु भनेर अभ्यासमा ल्याइएको नविन अवधारणाका रूपमा खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइलाई लिने गरिन्छ ।

कुनै पनि परिवेशमा कोहि व्यक्तिपनि उच्च शिक्षा प्राप्त गर्न नसकी उसको उन्नतिमा पछि पर्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक न्यायको मान्यता अनुसार खुला तथा दूर सिकाइको धारणा अभ्यासमा आएको पाइन्छ । शिक्षामा भएको औपचारिक शैक्षिक संरचनाले सिद्धान्ततः सबैलाई शिक्षा खुला छ भन्दछ तर पनि त्यहाँको बढी औपचारिकताले गर्दा सबैले शिक्षा लिन सहज हुँदैन । सबै मानिसहरूका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरूले सिकाइमा मद्दत पुऱ्याउन सक्दछ । खुला तथा दूर सिकाइको प्रमुख अभिप्राय नै सबैका लागि उच्च शिक्षाको ढोका खुल्ला गर्नु हो । खुला शैक्षिक कार्यक्रमअनुसार व्यक्ति निर्धारित समयमा तोकिएको स्थान वा शिक्षण संस्थामा गई उक्त संस्थामा भर्ना हुने गर्दछ । यसो गर्दा आफ्ना पेशागत तथा व्यावसायिक कार्यहरू पनि छोड्न नपर्ने हुनाले उसले तोकिएको ढाँचाबाट उच्च शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्दछ । खुला विश्वविद्यालय तथा खुला विश्वविद्यालयका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने शिक्षण संस्थाहरूबाट यस किसिमको शिक्षा हाँसिल गर्न सकिन्छ ।

खुला तथा दूर सिकाइको ऐतिहासिक प्रसङ्ग

सन् १८४० मा बेलायतमा एउटा निजी संस्थाले पत्राचार शिक्षाबाट खुला शिक्षा शुरुवात गरेको थियो । सन् १८५६ मा T.Charls ले फ्रेन्च भाषा पढाउन बर्लिनमा एउटा संस्था खोली पत्राचार शिक्षाको प्रारम्भ गरेका थिए भने सन् १८९१ मा अमेरिका, १८९२ मा सिकागो, १८९८ मा स्विडेन, १९१० मा अस्ट्रेलिया, १९२० मा दिल्ली विश्वविद्यालयले पत्राचार शिक्षाको कार्यक्रम प्रारम्भ गरी खुला शिक्षाको तरिकामा विस्तार भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०७४) । नेपालमा पनि खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भई स्नातक, स्नातकोत्तर तथा एम.फिल. तहका विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ । यसैगरि वि.सं. २०६४ साल वैशाख १ गतेदेखि तत्कालिन ५ विकास क्षेत्रमा एक-एक वटा खुला विद्यालयमार्फत सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गरी एस.एल.सी परीक्षामा विद्यार्थीहरूलाई समावेश गरि शिक्षा प्रदान गर्ने काम पनि नेपालमा सम्पन्न भईसकेको छ । वर्तमान समयमा पनि विभिन्न किसिमका खुला विद्यालयहरू मार्फत माध्यमिक तहको शिक्षा खुला सिकाइ पद्धतिबाट प्रदान गरिँदैछ । वि.सं. २०६७/०६८ मा खुला तथा दूर सिकाइ अन्तर्गत ८५ विद्यालय र त्यहाँ ७५०० विद्यार्थी भर्ना भएका थिए । उच्च शिक्षाको सन्दर्भमा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयले खुला सिकाइमार्फत एक वर्षे बी.एड्. कार्यक्रम वि.सं. २०५८ सालदेखि सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यसै गरि काठमाडौं विश्वविद्यालयले पनि विभिन्न कार्यक्रममा खुला तथा दूर सिकाइ प्रक्रिया

अवलम्बन गरेको छ भने त्रिभुवन विश्वविद्यालयले एकवर्षे वि.एड.कार्यक्रम, विशेष आवश्यकता शिक्षा तथा खुला तथा दूर सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याएको छ । हाल त्रि.वि. ले वि.सं. २०७६ सालदेखि दुई सेमेष्टरयुक्त एम.एड. (विज्ञान विषयमा) तथा पोस्ट ग्राजुएट डिप्लोमा (सामाजिक अध्ययन विषयमा) कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याएको छ । यी कार्यक्रमहरूमा विद्यार्थीहरूको आकर्षण बढ्दो क्रममा रहेको पाइन्छ । त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्कायको डिन कार्यालयबाट सम्बन्ध गरि यी कार्यक्रमहरू महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचलबाट सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको विशिष्टिकृत संस्था UNESCO ले यस २१ औं शताब्दीमा सिकाइलाई चार दृष्टिकोणले लिएको छ ।सँगै बस्नका लागि सिकाइ (Learning to live together), जान्नका लागि सिकाइ (Learning to know), काम गर्नका लागि सिकाइ (Learning to do) र केहि बन्न वा हुनका लागि सिकाइ (Learning to be) । खुला शिक्षा प्रदान गर्ने निकायबाट यी नयाँ चिन्तनहरूलाई कार्यगत रूपमा मुर्त स्वरूप दिनु पर्दछ । भौगोलिक, जातीय, धार्मिक, साँस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, पारिवारिक तथा पेशागत व्यस्तता जस्ता कारणहरूले उच्च शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित व्यक्तिहरूलाई पनि अरू व्यक्तिहरूले पाए सरह गुणात्मक उच्च शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले खुला तथा दूर सिकाइ कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ । खुला तथा दूर सिकाइको लागि शिक्षाका अवसरहरूमा पहुँच पुऱ्याउन प्रजातान्त्रीकरणको नीति अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।

खुला तथा दूर सिकाइका सन्दर्भमा सर्वप्रथम बेलायतबाट खुला विश्वविद्यालयको इतिहास सुरु भएको पाइन्छ । सन् १९६२ मा प्रथम पटक Harold Willson ले "University of the Air" र "Home Study University" को अवधारणा ल्याएका थिए । सन् १९६३ मा उनले यो धारणालाई चुनावीप्रचार प्रसारगर्दा अधि सारेका थिए । सन् १९६४ मा चुनावमा विजय हाँसिल गरेपछि यही धारणालाई समेटेर बेलायतको शिक्षासम्बन्धी रबिनको प्रतिवेदन (Robbin's Report, 1963)ले त्यहाँ खुला विश्वविद्यालयसम्बन्धी सुझावहरू पेस गर्‍यो । सन् १९६४ मा Harold Willson त्यहाँको प्रधानमन्त्री बनेपछिखुला विश्वविद्यालयका सम्बन्धमा सुझाव दिन एउटा सल्लाहकार समिति बनाएका थिए । उक्त समितिले सन् १९६६ मा आफ्नो प्रतिवेदन दिएको थियो । यसको सुझावअनुसार उच्च शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएकाहरूलाई शिक्षा दिनका लागि बेलायतमा सन् १९६९ मा औपचारिक रूपमै खुला विश्वविद्यालय स्थापना भएको थियो । सन् १९७१ मा त्यहाँ अर्को एउटा आधुनिक खुला विश्वविद्यालय स्थापना भएको थियो । त्यसमा बी.ए. बाट कार्यक्रम आरम्भ गरिएको थियो र पछि अरू कार्यक्रमहरू थपिएका थिए । SAARC राष्ट्रमध्ये पाकिस्तानमा पहिलो Iqbal University नामक खुला विश्व विद्यालय खुलेको थियो भने सन् १९८० मा श्रीलङ्का र थाइल्याण्डमा खुला विश्वविद्यालयहरू स्थापना भए । सन् १९८२ मा भारतको आन्ध्रप्रदेश र सन् १९८५ मा इन्दिरा गान्धी राष्ट्रिय खुला विश्वविद्यालय स्थापना भएका थिए । चीनमा विभिन्न प्रान्तीय टेलिभिजन विश्वविद्यालयहरू कार्यरत रहेको पाइन्छ । आज संसारका धेरै देशहरूमा यस्ता खुला तथा दूर सिकाइ सम्बन्धी अलग्गै विश्वविद्यालयहरू कार्यरत रहेको पाइन्छ ।

समस्याको कथन

नेपालमा उच्च शिक्षाको सम्बन्धमा खुला तथा दूर सिकाइको अभ्यास भएको डेढ दशक भएको छ तर पनि यसको व्यापकता हुन भने सकेको पाइँदैन । नेपाल खुला विश्वविद्यालयमा पनि यसको स्थापना पछि जुन रूपमा विद्यार्थी भर्नाको अपेक्षा गरिएको थियो त्यो हुन नसकी केवल विश्वविद्यालय एउटा कलेजको स्वरूपमा सञ्चालन भइ रहेको छ । के वर्तमान समयमा उच्च शैक्षिक तहमा खुला तथा दूर सिकाइ सान्दर्भिक छ ? के यसको प्रभावकारीता आगामि दिनहरूमा बढ्दै जान्छ ? के यस पद्धतिबाट लाभान्वित व्यक्तिहरूले अन्य साधारण ढाँचाको उच्च शिक्षाबाट जस्तै सन्तुष्टि र अवसरहरू पाएका छन् ? यी प्रश्नहरूमा आधारित भई यस अनुसन्धानात्मक कार्य गरिएकोले यी समस्या तथा प्रश्नहरूलाई नै लेखमा समस्याको कथनका रूपमा लिइएको छ ।

अध्ययनको औचित्य

नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइका सम्बन्धमा व्यापक किसिमको अभ्यास नै नौलो भएकोले यसको माध्यमबाट खुला शिक्षामा सरोकार राख्ने हरेक व्यक्तिलाई फाइदा पुग्ने भएकोले यस अध्ययनलाई सम्पन्न गरिएको हो। खुला सिकाइको सन्दर्भमा यस किसिमका अध्ययन तथा अनुसन्धान नहुने हो भने यस सम्बन्धी निति निर्माताहरूलाई समय सापेक्ष शैक्षिक निति तथा योजना तर्जुमा गर्नका लागि पनि असहज हुने गर्दछ। त्यसैले शैक्षिक क्षेत्रका सरोकारवालाहरू सहित निति एवम निर्माताहरूलाई आफ्नो भावि कार्यमा सहजता आओस भन्ने अभिप्रायले यो अध्ययन गरिएको हो। यसका साथै विभिन्न किसिमका आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक तथा प्राविधिक समस्या भेलेर पनि उच्च शिक्षा आर्जन गर्न चाहने व्यक्तिहरूका लागि नयाँ सौँचको विकास गराउने प्रयोजनले पनि यो अनुसन्धान गरिएको छ। त्यसैले अध्ययनको औचित्य नै खुला तथा दूर सिकाइ सम्बन्धी निति निर्माता, शिक्षक, विद्यार्थी तथा योजनाकारको थप कार्यलाई सहजिकरण गराउने रहेको छ।

अध्ययनका उद्देश्य

हरेक अनुसन्धानात्मक कार्यका आ आफ्नै किसिमका उद्देश्यहरू रहेका हुन्छन्। यस अनुसन्धानकार्यका पनि निश्चित उद्देश्यहरू राखिएका छन् जुन यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- (क) नेपालको उच्च शिक्षामा खुला तथा दूर सिकाइको सान्दर्भिकता पहिचान गर्ने,
- (ख) खुला तथा दूर सिकाइमा देखिएका समस्याहरू पत्ता लगाउने,
- (ग) खुला तथा दूर सिकाइमा देखिएका समस्या समाधानका लागि उपायहरू खोजी गर्ने।

अनुसन्धान प्रश्न

अनुसन्धानात्मक कार्यलाई सहज तथा व्यवस्थित बनाउनुका साथै उद्देश्यहरूको थप स्पष्टताका लागि निम्न लिखित अनुसन्धान प्रश्नहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छः

- (क) नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइको सान्दर्भिकता कस्तो छ ?
- (ख) खुला तथा दूर सिकाइमा के कस्ता समस्याहरू रहेका छन् ?
- (ग) खुला तथा दूर सिकाइमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन् ?

अध्ययनको परिसिमा

यस अध्ययनकार्यलाई समय, स्रोत तथा साधनका दृष्टिले काठमाडौं जिल्लामा मात्र परिसिमित गरिएको छ। काठमाडौं जिल्लामा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले विश्वविद्यालय क्याम्पस किर्तिपुर बाहेक खुला तथा दूर सिकाइ कार्यक्रमलाई महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचलमा सञ्चालन गरेकोले यस अध्ययनलाई पनि विश्वविद्यालय क्याम्पस किर्तिपुर र महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचलमा अध्यापन गर्ने ५ जना शिक्षकमा मात्र सिमित गरिएको छ। यसै गरी ती दुई शैक्षिक संस्थामा अध्ययनका लागि आवद्ध भएका विद्यार्थी तथा प्रशासकमा पनि यो अध्ययन सिमित रहेको छ।

सम्बन्धित साहित्यको समिक्षा

यस अनुसन्धानात्मक कार्यसँग सम्बन्धित विगतमा भएका विभिन्न किसिमका अनुसन्धान तथा ति अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरूलाई अनुभवजन्य तथा केहि पूर्व स्थापित सिद्धान्तहरूको पुनरावलोकनलाई यस सन्दर्भमा सैद्धान्तिक साहित्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। साहित्य समिक्षाबाट अनुसन्धान सम्बन्धी के कस्ता कामहरू विगतमा भएका रहेछन् र कति कामहरू गर्न बाँकी रहेछ भन्ने कुराको जानकारी एकातर्फ प्राप्त हुन्छ भने अर्को तर्फ अनुसन्धानात्मक कार्यलाई थप सहज तथा व्यवस्थित बनाउनका लागि पनि सहयोग प्राप्त हुन्छ।

सम्बन्धित अनुभवजन्य साहित्यको समिक्षा

नेपालमा वि.सं. २०१३ सालमा शिक्षा महाविद्यालय (College of Education) स्थापना भएपछि शिक्षक तालिममा नयाँ आयाम थपिएको मानिन्छ। वि.सं. २०२८ सालको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले विद्यालय शिक्षामा आवद्ध शिक्षकहरूको लागि तालिम अनिवार्य गरेको थियो। तर पनि सबै शिक्षकहरूकालागि उक्त योजनाले तालिम प्रदान गर्न सकेको थिएन (ढकाल र कोइराला, २०६३)। यसै सन्दर्भमा नेपालमा शिक्षक तालिममा सहजता ल्याउनका लागि खुला तथा दूर शिक्षा शिक्षक तालिमको सुरुवात भएको थियो। यो नै पहिलो खुला तथा दूर सिकाइको अभ्यास थियो। खुला तथा दूर सिकाइको मुख्य उद्देश्य भनेको नै सेवाकालिन प्राथमिक विद्यालय तहका शिक्षकहरूको लागि क्षमता विकास गर्नु थियो। शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानले सन् १९६६/१९६७ मा दूर सिकाइको माध्यमबाट शिक्षक तालिम सञ्चालन गरेको थियो (प्रधान, २०६५)। यस संस्थानले प्रशिक्षार्थीहरूका लागि आवश्यक सामग्री तथा पाठ्यक्रमको प्रबन्ध आफैले मिलाएको थियो। यस कार्यक्रमका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको विशिष्टकृत संस्था UNICEF ले सहयोग गरेको थियो।

सन् १९७८ मा USAID को सहयोगमा नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेको रेडियो शिक्षक प्रशिक्षक कार्यक्रम खुला शिक्षाको सन्दर्भमा नेपालको इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण कार्यक्रमका रूपमा चिनिन्छ। वि.सं. २०५८ साल देखि सञ्चालित एकवर्षे वि.एड.कार्यक्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शिक्षा शास्त्र सङ्कायले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको थियो। यस कार्यका लागि त्रि.वि. अन्तरगत ९ वटा आङ्गिक क्याम्पसहरूलाई केन्द्रका रूपमा विकास गरिएको थियो। यसमा आवद्ध विद्यार्थीहरूले नियमित रूपमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीले जस्तै समान पाठ्यक्रममा आधारित भई अध्ययन गर्ने र परम्परागत लेख्य शैलिमा ३ घण्टाको परिक्षा दिने गर्दथे।

वर्तमान समयमा रेडियो, टेलिभिजन, निजि एफ.एम.स्टेशनहरूले पनि खुला तथा दूर सिकाइका लागि सहजीकरण गर्दै आएका छन्। शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (National Centre for Educational Development, NCED) ले प्राथमिक तहका सेवाकालिन शिक्षकहरूका लागि सञ्चालन गरेको १० महिने तालिम कार्यक्रम पनि खुला तथा दूर सिकाइमा आधारित थियो (प्रधान, २०६५)। यो तालिम कार्यक्रम चारवटा प्याकेजमा प्रति प्याकेज २.५ महिनाका दरले व्यवस्थित गरिएको थियो। वि.सं. २०७४ पछि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रमा रूपान्तरण भएपछि यसको व्यवस्थापकिय पक्ष पनि नयाँ किसिमबाट अगाडि बढेको छ। त्यसैले विश्वविद्यालय बाहेक अन्य विभिन्न निकायबाट पनि खुला तथा दूर सिकाइको अभ्यासलाई व्यापक बनाउने काम विभिन्न समयमा भएको पाइन्छ।

दूर शिक्षा निति २०६३ ले पनि विद्यालय तथा उच्च शिक्षामा अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी वैकल्पिक शिक्षा अन्तरगत खुला तथा दूर सिकाइका कक्षाहरू सञ्चालन गर्न सकिने प्रावधान राखेको छ (खुला तथा दूर सिकाइ निति, २०६३)। खुला तथा दूर शिक्षा तथा सिकाइलाई वर्तमान समयमा चारवटा ढाँचा अन्तर्गत सञ्चालनमा आएको पाउन सकिन्छ, मल्टिमिडिया मोडल, टेली लर्निङ्ग मोडल, लचिलो सिकाइ ढाँचा र अन्तर क्रियात्मक लचिलो सिकाइ ढाँचा (रसाइली, अधिकारी र ढकाल)। यी सिकाइका ढाँचाहरूमा नेपाल सरकार शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले सम्बन्धित तथा सहयोग गर्दै आइरहेको छ। खुला तथा दूर सिकाइलाई आज उच्च शिक्षाको सन्दर्भमा निकै सहज तथा प्रभावकारी पद्धति मानिएको छ।

सैद्धान्तिक साहित्यको समिक्षा

यस अन्तरगत भिगोत्स्कीको सामाजिक निर्माणवादी सिकाइ सिद्धान्तलाई सम्बन्धित गराईएको छ। रसियन मनोवैज्ञानिक लेभ भिगोत्स्कीका दृष्टिकोणमा सामाजिक निर्माणवादी अवधारणालाई सिकाइको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा ज्ञानात्मक सिकाइ सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ। यसलाई उनको सामाजिक निर्माणवाद पनि भन्ने गरीन्छ। उनले बालमनोविज्ञान, सुस्तश्रवण/श्रवणहीन र मानसिक रूपमा पछिपरेका बालबालिकाहरूको अध्ययन, मस्तिष्क

आघात भएका प्रौढहरूको मनोविज्ञान विश्लेषण गर्ने कार्य गरेका थिए। यसबाट संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू सामाजिक विकासका परिणाम हुन् भन्ने ठम्याइमा उनी पुगेका थिए। उनको यो सिकाइ सिद्धान्त अनुसार, “बालक वा व्यक्तिले सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरणसँग अन्तरक्रिया गरी नयाँ बुझाइ क्षमता र ज्ञानको प्राप्ति वा निर्माण गर्दछ र यो नै निर्माणवादी सिकाइ हो।” यसका लागि संस्कृति र अन्तर्व्यक्ति सञ्चारको भूमिका महत्वपूर्ण हुने गर्दछ। मानसिक रूपरेखा वा कार्यहरू, बुबाआमा, अन्य आफूभन्दा योग्य व्यक्तिहरू वा कुनै खास सांस्कृतिक समूहसँग हुने सामाजिक अन्तर्क्रियाद्वारा व्यक्तिमा सिकाइ कार्यहरू विकास हुन्छन्। त्यसर्थ ज्ञानको निर्माण सामाजिक अनुभवजन्य सहकार्यद्वारा हुने गर्दछ।

भिगोत्स्कीका अनुसार ज्ञानका विषयवस्तुलाई सामाजिक संस्कृतिले प्रभाव पार्दछ जसमा भाषा, लवाइ-खवाइ, बोलिचाली, आचरण तथा विश्वास र सीपहरू समावेश हुन्छन्। उनका अनुसार सिकाइको प्रमुख साँचो नै संस्कृति अर्थात् सांस्कृतिक मध्यस्थता हो। सामाजिक र सांस्कृतिक तत्वहरूले मानव-चेतनाको निर्माणमा प्रभाव पार्दछन्। संज्ञानात्मक तथा निर्माणात्मक विकासमा यिनीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। सिकारु र यी विभिन्न किसिमका सामाजिक तत्वहरूबीच सञ्चालन हुने अन्तरक्रियाबाट पैदा हुने स्व-परिचालित ध्यान, संवादमूलक प्रक्रिया, प्रत्यक्षीकरण, अवधारणात्मक चिन्तन, अनुभवको नयाँ निर्माण र तार्किक स्मृति जस्ता योग्यताहरू जटिल र उच्चस्तरीय संज्ञानात्मक कार्यहरू हुन्। सामाजिक निर्माणवादीहरू व्यक्तिगत सिकाइ भन्दा विज्ञान, गणित, अर्थशास्त्रजस्ता विधासँगको निर्माणसँग बढी सरोकार राख्छन्। यिनै क्षमताहरूको निर्माणात्मक अवस्था वा विकासको अवस्था तयार हुनु अर्थात् तिनीहरूलाई आन्तरिकीकरण गरी तिनमा पोख्नु सामाजिकनिर्माणवादी सिकाइको निष्कर्ष हो। यी संज्ञानात्मक विकासका निमित्त सिकारु र योग्य प्रौढहरूबीच सामाजिक अन्तरक्रिया हुनु आवश्यक छ। जुन कुरा खुला तथा दूर सिकाइमा प्रत्यक्ष रूपमा भएको देख्न सकिन्छ।

सिकारुहरूले सामाजिक-सांस्कृतिक तत्वहरू, विभिन्न सीप र व्यवहार, व्यक्तिहरूसँग हुने छलफल र अन्तरक्रियाबाट सिकाइ प्राप्त गर्दछन्। यस्तो छलफल र अन्तरक्रियाको मूल माध्यम भाषा हो। भाषा र चिन्तनबीच सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ। त्यसैले व्यक्तिको सिकाइमा भाषा र संस्कृतिको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। यही कारण उनको यो सिकाइ सिद्धान्तलाईव्यक्तिको सिकाइमा अन्तरसांस्कृतिक मनोविज्ञानको उपज पनि मानिन्छ। भिगोत्स्कीका अनुसार सिकाइ भनेको सांस्कृतिक रूपमा सङ्गठित संज्ञानात्मक पक्षको निर्माण तथा विकास हुँदै अघि बढ्ने आवश्यक र सर्वव्यापक प्रक्रिया हो। यो सबै उमेर समूहका व्यक्तिमा लागू हुने गर्दछ।

सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्त अनुसार सिकाइको प्रक्रिया

भिगोत्स्कीका अनुसार व्यक्तिको सिकाइमा अरूसँग हुने अन्तरक्रियाले ज्यादै ठूलो प्रभाव पार्दछ। त्यसमा पनि विशेषतः उनीहरूको संस्कृति महत्वपूर्ण हुन्छ। सामाजिक निर्माणवादले सूचना प्रशोधन प्रक्रियाबाट प्राप्त संज्ञानलाई बाह्य संसारको रूप मान्दछ। इन्द्रिय चेतनाद्वारा प्राप्त सूचनाहरूलाई संज्ञानात्मक निर्माणहरू जस्तै-संज्ञानात्मक विचार, छाप तथा मानसिक नमूना वा रूपरेखामा रूपान्तरण गर्दछ। यो रूपान्तरणको प्रक्रियाद्वारा मानसिक चिन्तनको निर्माण तथा ज्ञान स्मृतिको रूपमा धारण हुन्छ र आवश्यक अवस्थामा त्यसलाई पूर्णप्रयोग अर्थात् पुनर्प्राप्ति(Retrieval) को अवस्थामा ल्याउन सकिन्छ। वास्तवमा यही नै सिकाइ हो (भट्टराई र जि.सी., २०७६) (Human mind as a symbol processing→ converting sensory inputs into symbol structure (propositions, image or schemas) → symbol structure or knowledge can be held in memory and→ retrieval= learning) निर्माणवादी सिकाइ प्रक्रिया ज्ञातबाट अज्ञातको क्रममा अघि बढ्छ। बाह्य जगतका तत्वहरू, विभिन्न संस्कृति र आफूबीच हुने अन्तर्क्रियाद्वारा यो सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन हुन्छ जसद्वारा ज्ञानको निर्माण निर्माण हुन्छ। यसरी सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशमा हुने यो सिकाइलाई निर्माणवादको महत्वपूर्ण पक्षमानिन्छ। खुला तथा दूर सिकाइका सन्दर्भमा पनि यसै किसिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरि व्यक्ति सिक्नका लागि सफल हुने गर्दछ।

सिकाइ सक्रिय सामाजिक प्रक्रिया हो । अर्थपूर्ण सामाजिक क्रियाकलापमा सङ्कलन भएर मात्र व्यक्तिले सिक्न सक्तछ । बौद्धिक विकासका लागि व्यक्तिलाई प्रयोगात्मक रूपमा वाचन अभ्यास गराउनु राम्रो हुन्छ (भट्टराई, २०६५) । प्रशिक्षक र सिकारूबीचको गतिशील अन्तरक्रियामा सिकाइ भर पर्छ । यस किसिमको अन्तरक्रियात्मक सिकाइमापारस्परिक शिक्षण, साथीसमूहसँग मिलेर हुने सिकाइ गर्ने, आफूभन्दा जान्ने प्रौढ र साथीभाइको सहयोग, समस्यामा आधारित शिक्षण र अन्य आवश्यक तरिकाहरू समावेश हुन्छन् । यसका साथै सिकारूहरूबीच आपसी सम्बन्ध र सहयोग पनि सिकाइका लागि आवश्यक हुन्छ ।

अध्ययनको विधि

अध्ययन विधि अन्तरगत यसका ढाँचा, उपागम, नमूना छनौट प्रक्रिया तथा सूचना सङ्कलनका साधन सहित सुचनाको वैधता जस्ता पक्षहरू पर्दछन् । कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई यसको विधिद्वारा व्यवस्थित तथा समय सान्दर्भिक बनाउन सकिन्छ । यस अनुसन्धानात्मक कार्यमा गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचा अन्तरगत घटना अध्ययन (Case study) लाई उपागमका रूपमा यस अध्ययनमा प्रयोगमा ल्याइएको छ । अध्ययनका लागि नमूना छनौट, सुचना सङ्कलनका साधन तथा सङ्कलित सुचनाको व्याख्या र विश्लेषणका बारेमा निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ:

अध्ययनको क्षेत्र तथा नमूना छनौट प्रक्रिया

यस अध्ययनको क्षेत्र काठमाण्डौ जिल्ला एवम खुला तथा दूर सिकाइ शैक्षिक पद्धति सञ्चालनमा आएका दुइवटा कलेजहरू हुन । यसैगरि छानिएका कलेजका खुला तथा दूर सिकाइमा आवद्ध शिक्षक, विद्यार्थी तथा प्रशासकहरू पनि यस अध्ययनको क्षेत्रका रूपमा रहेका छन् । काठमाण्डौको किर्तिपूर स्थित विश्वविद्यालय क्याम्पस तथा महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचलका खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिमा आवद्ध शिक्षक, विद्यार्थी तथा प्रशासकहरूलाई यस अध्ययनमा उद्देश्यमूलक नमूना छनौट प्रक्रियाद्वारा छनौट गरिएको छ । समय तथा स्रोत साधन लाई ध्यानमा राखि यस विधिको प्रयोग गरिएको हो ।

सुचना सङ्कलनका साधन

यस अध्ययनमा शिक्षक तथा प्रशासकबाट सुचना सङ्कलनका लागि अन्तरवार्ता निर्देशिका तथा विद्यार्थीबाट सुचना सङ्कलनका लागि अन्तरवार्ता सहित लक्षित समूह छलफल निर्देशिका प्रयोगमा ल्याइएको छ । त्यसैले अन्तरवार्ता निर्देशिका तथा लक्षित समूह छलफल निर्देशिका यस अध्ययनमा आवश्यक सुचना सङ्कलनका साधनहरू हुन् ।

सङ्कलित सुचनाको व्याख्या र विश्लेषणको तरिका तथा सुचनाको वैधता कायम

अध्ययन क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका सुचनाहरूलाई तिनिहरूको आसय (Theme) निर्माण गरि व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार बहुपक्षिय सम्बन्ध (Triangulation) र सैद्धान्तिक पक्षसँगको विश्लेषण बाट सुचनालाई वैधता प्रदान गर्ने काम यस अनुसन्धानमा गरिएको छ ।

सुचनाको व्याख्या तथा विश्लेषण

यस अध्ययनमा सङ्कलित सुचनाहरूलाई व्यवस्थित किसिमबाट आसयहरू निर्माण गरि अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूलाई शीर्षक बनाई ति कुराहरूलाई समेटिएको छ । यस सन्दर्भमा खुला तथा दूर सिकाइको सान्दर्भिकता सम्बन्धी सङ्कलित सुचनाहरूको व्याख्या र विश्लेषण निम्नअनुसार गरिएको छ:

नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइको वर्तमान अवस्था

नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइको सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनमा वर्तमान अवस्था अत्यन्तै सकारात्मक किसिमबाट अगाडि बढिरहेको देखिन्छ । काठमाण्डौ जिल्लाका सिमित शिक्षण संस्थालाई आधार मान्दा उच्च

शिक्षाको अवसरबाट विभिन्न कारणले वञ्चित व्यक्तिहरूका लागि खुला तथा दूर सिकाइ पद्धति निकै प्रभावकारी रहेको छ। किर्तिपुर स्थित खुला तथा दूर शिक्षा केन्द्रले विगत आधा दशक देखि गरेको अभ्यासमा पछिल्ला वर्षहरूमा यसको प्रभावकारी उच्च हुँदै गएको पाईएको छ। खुला तथा दूर शिक्षामा सङ्गन एक शिक्षकको भनाई यस प्रकार रहेको छ:

किर्तिपुर स्थित खुला तथा दूर शिक्षा केन्द्रबाट सञ्चालित हालका वर्षका सेमेष्टर पद्धतिमा आधारित स्नातकोत्तर तहका कक्षाहरू मोड्यूल ढाँचामा सञ्चालित छन्। मोड्यूल ढाँचामा रहेर सिकाउदा विद्यार्थी पनि सिकाइमा सहजताको अनुभूति गरिरहेका छन् भने शिक्षकलाई पनि प्रत्यक्ष ढाँचामा जस्तो निरन्तर दबाव छैन। स्व: अध्ययन सामग्रीको विकास गरिएको छ फलस्वरूप शिक्षक तथा विद्यार्थीले कम्प्यूर पद्धतिबाट स्व: अध्ययन सामग्री सहित विभिन्न किसिमका सन्दर्भ सामग्रीहरूको प्रयोग गरि विषयवस्तुलाई विद्यार्थीसम्म पुर्याउनका लागि सजिलो भएको छ। विगतमा इन्टरनेटको समस्याले गर्दा देशव्यापी रूपमा यस कार्यक्रमको प्रभावकारिता विस्तार हुन सकेको थिएन तर हाल आएर भौतिक पूर्वाधार, प्राविधिक पक्षको व्यवस्थापन, शिक्षकको नियमित परिश्रम तथा लगनशिलताले यो कार्यक्रम व्यवहारीक रूपमा नै सान्दर्भिक देखिएको छ। यसै गरि स्नातकोत्तरतहमा खुला तथा दूर सिकाइको वर्तमान अवस्थाका सम्वन्धमा महेन्द्ररत्न क्याम्पसमा शिक्षण गर्ने शिक्षकको धारणा लाई लिँदा उच्च शिक्षामा खुला तथा दूर सिकाइको पद्धति निकै प्रभावकारी रहेको देखियो। शिक्षकका लागि पनि नयाँ किसिमको मोड्यूलको अभ्यास तथा जानकारी र विद्यार्थीहरूले पनि आफ्नै कार्यस्थल वा घरमा नै बसेर यस किसिमको शिक्षा लिन सजिलो भएको ले यसको प्रभावकारीता तथा सान्दर्भिकता दुवै रहेको देखियो। टिमस (Teams) नामक सफ्टवेयरको प्रयोगबाट भर्चुअल कक्षाहरू सञ्चालन हुँदा सिकाइ प्रक्रिया रोचक वास्तविक कक्षामा जस्तै भएको पाइयो। नेपालमा विभिन्न समयमा हुने राजनैतिक बन्द, हडताल तथा अन्य व्यवधानहरूबाट समेत अलग रहि सहज रूपमा शिक्षा प्रदान गर्न सकिने खुला तथा दूर सिकाइ विश्वव्यापी महामारीका रूपमा फैलिएको कोरोना भाईरसको समयमा सरकारले गरेको लामो समय सम्मको बन्दाबन्दी (Lockdown) को समयमा पनि यी कक्षाहरू प्रभावित नहुनुले यसको प्रभावकारीतालाई उजागर गरेको छ। केहि प्राविधिक कठिनाईलाई छोड्ने हो भने यस किसिमका शैक्षिक पद्धतिको उचित व्यवस्थापन सहित अगाडि बढ्न ढिलाई गर्नु हुँदैन।

किर्तिपुर स्थित खुला तथा दूर सिकाइ र महेन्द्ररत्न क्याम्पसका प्रशासकहरूको धारणा भने समान पाइयो। प्रशासकहरूको धारणा यस कार्यक्रमका लागि अतिरिक्त समयको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, शिक्षकसँग नियमित रूपमा सम्पर्कमा रहनुपर्ने, शैक्षिक प्रयोगशालालाई नियमित रूपमा व्यवस्थित बनाईरहनुपर्ने केहि चुनौति भएता पनि पुस्तकालयका सम्वन्धमा इ पुस्तकालय प्रयोगमा आउनु, प्राय शिक्षकले घरमै बसेर कक्षा लिनु र विद्यार्थीहरू प्रत्यक्ष रूपमा प्रशासनमा सम्पर्कमा नआउनुले प्रत्यक्ष ढाँचामा जस्तो असहजताको महसुस नभएको धारणा प्रशासकहरूको रहेको छ। यसै गरि स्नातक भन्दा स्नातकोत्तर तहमा भर्ना आवेदकहरूको सङ्ख्या अत्यधिक भई कोटा अनुसार छानेर मात्र भर्ना लिइनुले पनि यस कार्यक्रम प्रतिको उत्प्रेरणा तथा सान्दर्भिकतालाई प्रतिवम्बीत गर्दछ।

खुला तथा दूर सिकाइ सम्वन्धी विद्यार्थीहरूका धारणालाई लिँदा दुवै शिक्षण संस्थामा आवद्ध विद्यार्थीहरूका विचारमा पनि समानता पाइन्छ। यस किसिमको सिकाइबाट आफ्नो फुर्सदको समयको पनि सदुपयोग भएको, व्यापार व्यवसाय तथा पेशामा कुनै पनि प्रकारको समस्या नआएको र प्राय रात्रिकालिन कक्षाहरू सञ्चालन हुने भएकोले रोचक किसिमबाट सिकाइ तथा उपलब्धी हाँसिल भएको विद्यार्थीमा पाइएको छ। कहिलेकाँही हुने प्राविधिक समस्यावाहेक विद्यार्थीका लागि खुला तथा दूर सिकाइमा अन्य समस्याहरू छैनन्। परिक्षा तथा मुल्याङ्कन पद्धति परम्परागत तथा आधुनिक दुवै किसिमको भएकोले पनि विद्यार्थीहरूमा मनोवैज्ञानिक विचलन पाइएन। नियमित मोड्यूलमा आधारितक कक्षा, इ-पुस्तकालय, अन्य स्रोत सामग्रीको उपलब्धता र सम्पर्क कक्षा (Contact session) ले यस किसिमको सिकाइप्रति विद्यार्थीको लगाव बढाउने र कार्यक्रमको सान्दर्भिकता पनि प्रतिवम्बीत हुने देखिएको

छ। सहभागिहरुको विचार पनि यस किसिमको सान्दर्भिकतासँग सम्बन्धित रहेको छ।

खुला तथा दूर सिकाइ सम्बन्धी समस्या

छनौट गरिएका शिक्षण संस्थाको वास्तविकताका आधारमा खुला तथा दूर सिकाइ सम्बन्धी समस्या निम्न अनुसार रहेको देखिन्छ:

१. भौतिक समस्या: यस अन्तरगत विश्वविद्यालय क्याम्पसमा खुला तथा दूर सिकाइका लागि छुट्टै भवन तथा प्रयोगशाला वा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भएता पनि प्रत्येक शिक्षकका लागि चाहिने कम्प्यूटर, कक्षा र फर्निचर को अभाव रहेको छ। यसका साथै महेन्द्ररत्न क्याम्पसमा यस कार्यक्रमका लागि अलगगै भवन, कक्षाकोठा तथा शिक्षकका लागि कोठा वा ल्यावको कुनै प्रबन्ध भएको देखिंदैन।

२. प्राविधिक समस्या: प्रत्येक शिक्षकका लागि आवश्यक पर्ने कम्प्यूटर, ल्यापटप तथा इन्टरनेट सहित प्रिन्टेटरका समस्याहरु दुवै संस्थामा साभ्ना रुपमा पाउन सकिन्छ। यसका साथै प्राविधिक सहयोगी अर्थात आइटी शिक्षकहरु उपलब्ध भएता पनि प्राविधिक पक्ष कमजोर भएकोले उनिहरुको ज्ञान तथा सिपको पूर्णतः उपयोग हुन सकेको देखिंदैन। यो वर्तमान समयको नयाँ समस्या पनि हो।

३. आर्थिक समस्या: दुवै शिक्षण संस्थाहरुमा आर्थिक समस्या पनि बढि मात्रामा रहेको देखिएको छ। आर्थिक समस्या नभएको भए भौतिक पूर्वाधार तथा कम्प्यूटर र इन्टरनेटजन्य प्राविधिक समस्या त्यति धेरै देखिने थिएनन्। त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा यस कार्यक्रमलाई अलगगै स्वरुपमा सञ्चालन गरिएको छ तर महेन्द्ररत्न क्याम्पसमा शिक्षा शास्त्र सङ्काय, डिन कार्यालयबाट नै संयोजक तोकेर क्याम्पसको एउटा कार्यक्रमका रुपमा मात्र खुला तथा दूर सिकाइलाई सञ्चालन गरिएको छ। यसबाट पनि आर्थिक समस्या महेन्द्ररत्न क्याम्पसमा अझ बढि रहेको देख्न सकिन्छ।

४. भौगोलिक समस्या: खुला तथा दूर सिकाइको महत्वपूर्ण समस्याका रुपमा भौगोलिक समस्यालाई पनि लिईएको छ। भौगोलिक विकटतायुक्त हाम्रो देश नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइ पद्धति व्यवहारीक हुँदाहुँद पनि सबै ठाउँमा विद्युतिय सुविधा तथा इन्टरनेटको पहुँच नपुगेकोले यसका लक्षित समुहहरु अझै पनि यस कार्यक्रमको अवसरबाट वञ्चित हुनु परेको तितो यथार्थ रहेको छ।

खुला तथा दूर सिकाइमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु

वर्तमान समयमा धेरै मानिसहरुको रोजाईका रुपमा खुला तथा दूर सिकाइ पद्धति पर्न थालेको कुरा सत्य हो तर पनि यसका केहि समस्याहरुलाई समाधान नगर्दासम्म यसको प्रभावकारीतामा वृद्धि गर्न कठिन हुने देखिन्छ। यस सम्बन्धमा अध्ययन क्षेत्रबाट प्राप्त केहि समस्या समाधानका उपायहरु उल्लेख गरिन्छ:

१. भौतिक पक्षमा सुधार: खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिमा समयसापेक्ष सुधार ल्याउनका लागि यी कार्यक्रमहरु सञ्चालित संस्थाहरुमा भौतिक पूर्वाधार तयार गर्नुपर्दछ। अलगगै भवन, सम्पर्क कक्षाका लागि कक्षाकोठा, प्रयोगात्मक ल्याव, कम्प्यूटर कोठा तथा शिक्षक एवम कार्यक्रम संयोजक सहित आगन्तुक प्राध्यापक वा पाहुना वा स्रोतव्यक्तिका लागि छुट्टै कोठाको प्रबन्ध मिलाउनुपर्दछ। यस किसिमको उपाय शैक्षिक प्रशासकले अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

२. प्राविधिक पक्षमा सुधार: खुला तथा दूर सिकाइ सञ्चालन गर्नका लागि प्राविधिक रुपमा दक्ष जनशक्ति आवश्यक पर्दछ। वर्तमान समयमा कम्प्यूटर तथा इन्टरनेटका माध्यमबाट नै बढि कक्षा सञ्चालन हुने भएको ले यस किसिमका जनशक्ति सहित कम्प्यूटर, इन्टरनेट, ल्यापटप तथा अन्य प्राविधिक पक्षको उचित व्यवस्थापन आवश्यक देखिएको छ। यस उपायलाई पनि शिक्षक तथा शैक्षिक प्रशासनले अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

३. आर्थिक पक्षमा सुधार: खुला तथा दूर सिकाइ सञ्चालन भएका संस्थाहरूमा पर्याप्त मात्रामा विश्वविद्यालय, नेपाल सरकार तथा अन्य विभिन्न दातृनिकायहरूको आर्थिक सहयोग अपरिहार्य देखिन्छ। तत्कालका लागि यस किसिमको सहयोग विश्वविद्यालयले उपलब्ध गराएमा भविष्यमा संस्थाहरू आफैँ सक्षम हुने देखिन्छ।

सङ्कलित सुचनाहरूका आधारमा शिक्षकका विचार, प्रशासकका विचार तथा विद्यार्थीहरूका विचारलाई लिँदा नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइको सान्दर्भिकता बढि रहेको, केहि समस्याहरू देखिएका र ति समस्याहरूको समाधान गरि अगाडि बढ्न सके यस कार्यक्रमको व्यापकता सहित प्रभावकारिता वृद्धि हुने देखिन्छ। यस सन्दर्भमा अन्तरवार्ता निर्देशिका तथा लक्षित समूह छलफलको सारगत निचोड पनि समान किसिमको नै आएको देखियो।

अध्ययनको सैद्धान्तिक समग्रता

मानिसले आफ्नो परिवेशसँग अन्तरक्रिया गर्दा आफूसँग भएका पुराना अनुभवका आधारमा नयाँ सिकाइ निर्माण गर्दछ। भिगोत्स्कीको यस सामाजिक निर्माणवादले अवलम्बन गरेको आसयगत दृष्टिकोण नेपालको खुला तथा दूर सिकाइको सन्दर्भमा मिल्न जान्छ। किनभने प्रत्यक्ष ढाँचामा शिक्षकले धेरै कुराहरू विद्यार्थीहरूलाई एकै ठाउँ तथा समयमा प्रदान गर्न सक्छ तर खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिमा यो सम्भव हुँदैन। त्यसैले खुला तथा दूर सिकाइमा आवद्ध भएका विद्यार्थीहरूले आफूसँग भएका पूर्व अनुभवका आधारमा नयाँ सिकाइ अनुभवको निर्माण गर्ने र सिकाइ उपलब्धि हाँसिल गर्न सक्छन्। आफूभन्दा बढि जान्ने शिक्षक, पुस्तक, कम्प्यूटर तथा इन्टरनेट र अन्य साधनलाई यस पद्धतिका विद्यार्थीहरूले बढि प्रयोगमा ल्याउने गर्दछन्। यसबाट उनिहरूको ज्ञानात्मक विकासको निकटवर्ति क्षेत्र विस्तार हुने र सम्पर्क कक्षलाई उनिहरूले थप सहयोग वा अडेसोका रूपमा प्रयोग गर्दछन्। यसका साथै खुला सिकाइका विद्यार्थीहरूले भाषा तथा संस्तृतिका साधनको प्रचुरमात्रामा प्रयोग गरि सिकाइ उपलब्धीको हाँसिल गरेको पाइयो। त्यसैले भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तको आसय अनुसार खुला तथा दूर सिकाइका विद्यार्थीहरूमा सिकाइ भइरहेको यस अध्ययनबाट पहिचान भयो।

प्राप्ती तथा निष्कर्ष

निर्माणवादी सिकाइ सिद्धान्तको आसय नै व्यक्तिले परिस्थिति अनुसार पुराना अनुभवका आधारमा नयाँ ज्ञान तथा अनुभवको निर्माण गर्नु हो (शर्मा र शर्मा, २०६८)। जब मानिस आफ्नो नजिकको परिवेशमा सम्पर्कमा आउँछ तब उसको ज्ञान निर्माणको क्रमले निरन्तरता पाउँछ। यस अनुसन्धानात्मक कार्यमा पनि नेपालमा खुला तथा दूर सिकाइ पद्धति उच्च शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएका र इच्छुक व्यक्तिलाई निकै प्रभावकारी पाईयो जहाँ विद्यार्थीहरूले नयाँ ज्ञानको प्राप्ति वा निर्माण आफ्ना पुराना अनुभवको माध्यमबाट गरीरहेका छन्। खुला तथा दूर शिक्षाको विस्तार नेपालमा जसरी हुनुपर्ने हो त्यो भएको पाईदैन तर सञ्चालित शिक्षण संस्थाको कार्यगत पक्षलाई विश्लेषण गर्दा यो कार्यक्रमको प्रचार प्रसार नै नभएर यसको विस्तार नभएको पाइन्छ। यद्यपि यसको व्यापकता आउँदा दिनहरूमा बढ्ने निश्चित भएता पनि हाल सञ्चालनमा आएका कार्यक्रमहरूको सान्दर्भिकता र प्रभावकारिता दुवै उच्च रहेको पाइएको छ। केहि भौतिक, आर्थिक तथा प्राविधिक पक्षमा समस्या भएता पनि यी पक्षहरूमा सुधार ल्याई सरोकारवाला पक्षका मानिसहरू क्रियाशिल हुने हो भने यस कार्यक्रमले प्रत्यक्ष ढाँचाको शिक्षालाई विस्थापित गर्ने सम्भावना पनि देखिन्छ। यस सन्दर्भमा मानिसको बहदो व्यस्तता र उच्च शिक्षा प्रतिको आकाक्षालाई सम्बोधन गर्नका लागि यस तर्फ सरकार तथा विश्वविद्यालय क्रियाशिल हुनुपर्ने देखिन्छ। मिश्रित ढाँचाबाट शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सकेको अवस्थामा विश्वविद्यालय र यस अन्तर्गतका सम्बन्धित व्यक्ति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू लाभान्वित हुने देखिन्छ।

सुझाव तथा समस्या समाधानका उपाय

खुला तथा दूर शिक्षाका सम्वन्धमा देखिएका विभिन्न किसिमका समस्या समाधान गरि अगाडि बढ्नका

लागि निम्न लिखित सुझाव तथा उपायहरू बताउनु यस अनुसन्धानमा उपयुक्त देखियो:

१. नेपालको उच्च शिक्षा नीति २०७२ लाई खुला तथा दूर शिक्षाको सन्दर्भमा व्यापक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
२. खुला तथा दूर शिक्षाको व्यापक प्रचार तथा प्रसार गरि यसको कार्यात्मक पक्षमा विस्तार गर्नु राम्रो हुन्छ ।
३. भौतिक, आर्थिक तथा प्राविधिक पक्षमा देखिएका समस्याहरूलाई सम्बन्धित शिक्षण संस्थाहरूले अख्तियार प्राप्त निकायको सहयोगमा समाधान गरि अगाडि बढ्नु पर्दछ ।
४. भौगोलिक समस्याको समाधानका लागि ताररहित इन्टरनेट प्रविधि तथा सौर्य उर्जातर्फ सरोकारवालाहरूलाई केन्द्रित गराउनु राम्रो हुन्छ ।
५. सम्पर्क कक्षाहरू प्रति सेमेष्टर एउटा मात्र नभई कमिमा २ महिनामा एउटाको दरले सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
६. विद्यार्थीहरूबाट लिइएको न्यून शुल्कलाई बृद्धि गरि उनिहरूलाई इ पुस्तकालय बाहेक अन्य सन्दर्भ कक्षा तथा विभिन्न गतिविधिहरूमा सहभागी गराउँदा सिकाइ उपलब्धी उच्च हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कार्की, उपेन्द्रकुमार (२०५४ वि.सं.), दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षा आधार, काठमाण्डौ: भृकुटी पुस्तक तथा मसलन्द भण्डार ।
- ढकाल, माधवप्रसाद र कोइराला,मात्रिकाप्रसाद (२०६३ वि.सं.), शिक्षाका आधारहरू, काठमाण्डौ: रत्नपुस्तक भण्डार ।
- नेपालको संविधान (२०७२ वि.सं.), नेपाल कानुन आयोग, काठमाण्डौ ।
- नेपालको उच्च शिक्षा नीति (२०७२ वि.सं.), नेपाल कानुन आयोग, काठमाण्डौ ।
- भट्टराई, होमनाथ (२०६५ वि.सं.), शिक्षा मनोविज्ञान, छैटौँ संस्करण, काठमाण्डौ: रत्नपुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, होमनाथ (२०७४ वि.सं.), शिक्षाको आधार, आठौँ संस्करण, काठमाण्डौ: जुपिटर प्रिन्टीङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- भट्टराई, होमनाथ र जि.सी., कृष्ण बहादुर (२०७६ वि.सं.), उच्चस्तरिय शिक्षा मनोविज्ञान, दोस्रो संस्करण काठमाण्डौ : जुपिटर प्रिन्टीङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- भट्टराई, होमनाथ र धामी, केशवसिंह (२०६४ वि.सं.), पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन, तेस्रो संस्करण, काठमाण्डौ: रत्नपुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६८), शिक्षाका आधारहरू, काठमाण्डौ: एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।
- Pradhan, L. (nd.). *Distance Education in Nepal*. Proceedings of the 1st International Technology, Education and Environment Conference. African Society for Scientific Research (ASSR), Central Department of Education, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal.
- Rasali, D., Adhikari, A. and Dhakal, P. (nd.). "A Proposal for Open University for Rural and Marginalized People." [nepalnews.com.http://www.nepalnews.com/home/index.php/guest-column/7001-a-proposal-for-open-university-for-rural-and-marginalized-people.html](http://www.nepalnews.com/home/index.php/guest-column/7001-a-proposal-for-open-university-for-rural-and-marginalized-people.html)